



ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆԲ

ARARAT UND MASIS

A RARAT und MASIS — Studien zur Armenischen Altertumskunde und Litteratur — Von Friedrich Murad. — Heidelberg, 1901.

Գերման լեզուով, 104 էջեր բաղկացած, գրութիւն մ'է Հայագիտի ֆրեյդերիկոս Մուրատեանի: — Հեղինակն զայդ բաժներ է տասներկու գլխակարգութեանց, և երկու ալ Յաւելուած դրած է. տետրիս եթէ՛ իւրաքանչիւր էջին ներքոյ և եթէ՛ վերջը ծանօթութիւնքն ալ ճոխ և առատ են:

Մենք այս հետաքննական գրքուկին վրայ

1. Ըստ Հայկական Թարգմանութեան. ի Հայս:

2. Բազմալեզն 1899: էջ 63... Երեմիայի

ընդհանուր գաղափար մը տալու համար, իւրաքանչիւր գլխակարգութեանց վրայ Համոտ ախարի մը կը ձգենք, ի ստորեւ գնելով մեր կողմանէ մի քանի փոքր ժանօրութիւններ:

Ա. — Արարատ լեռն և Նոյայ ցամաք էղելուն կետը. — Հեղինակն՝ նախ Ս. Գրոց խօսքերը կը յիշատակէ. «Նստաւ տապանն յեօթներորդում տմնեանն ի քսան և յեօթն ամսոյն ի լերինս Արարատայ» (Դրն. Ը. 4). ապա Böhmerի կարծիքը մէջ բերելով՝ կը հաստատէ, թէ այսպէս հասկնալու է այդ խօսքերը, այսինքն, «ի վերայ միայ ի լեռանցն Արարատայ», որ է, երկրին Արարատայ, վասն զի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց հեղինակներն ալ այդպէս հասկցեր են. զոր օրինակ Եսայի, Սենեքերիմայ սպանման պատմութեան մէջ (ԼԷ. 38), Քրիստոսէ 681 տարի առաջ, կը զնէ. «երկիր Արարատայ»¹. Նոյիպէս Երեմիայ. «Պատուէր տուք յինն այրարատեան թագաւորութեանցն և ասքանաղեան զոյկին» (ԵԱ. 27):

Սակայն, կը յաւելու, մեկնիչք և գիտնա-

այտ խօսքերուն վրայ առումնասիրութիւն մը հրատարակած է, զոր Կ. Յ. Բաւադլեանս սեւ. պագերներու քննութեամբ զրեր է:

կանք ցարդ վրիպակ կարծեաց մէջ էին. և այդ սխալն առաջ եկած է Ծննդոց զրբին **ՄՂԴՃ ԴԴ** բառերուն յունարէն համապատասխան այսպէս զնեղէն. զի Ծրդ տաճարն իրրեւ լեռան անուն հասկըցեր են, և Մեծ ու Փոքր Արարատ կոչելու սովորութիւն եղած է, իսկ Հայք՝ Մասիք կը կոչէին. — Եւ նաեւ Սիրիլլեան պատգամ մը (Ա. 262) կը յիշէ Արարատ լեռ ի Փոռլոյս:

Հին վկայութեանց մասին՝ մէջ կը բերէ Հեռեմեայիները. Ս. Եղիփան, որ մէկ տեղ Արարատ լեռ, տեղ մ'ալ՝ երկիր կ'անուանէ. — Յովհ. Ոսկերբեան, Եթովպոսից թարգմանութեան կը հետեւի, — եղիպտացի կրօնաւորն կողման կը դնէ. «*εις τα ὄρη Ἀραράτ*». — Իսիդոր Սեւիլացի (636ին) կը յիշէ զայն իրրեւ Հայոց լեռ, — Գեորգ կեղերնոս. «*Արարատ լեռինք*», նոյնպէս Հիթում պատմիչ, Արատ անուանելով:

Այսքան և աւելի զիմանականաց, կը գրէ, սխալ ըմբռնման պատճառաւ, արդի գիտնականք եւս սխալեցան:

Կ. Ռիդլեր, Փր. Սերկէլ նախ լեռ համարեցան զԱրարատ, ապա երկիր կամ լեռ նազաւառ: — Լակարտ և Գիբերդ իրարու հակառակ կարծիք ունեցան. *Delitzsch* ի սկզբունք Սերկէլի երկրորդ կարծեաց հակառակեցաւ, բայց յետոյ միաձայնեցաւ իրեն: — Սայո եւս իրեն յատուկ անընդունելի կարծիք մ'ունեցաւ. իսկ Ս. Հերոնիմոս ամենեւին չտարակուսեցաւ Արարատը սոսի գաւառ կամ երկիր անուանելու. «*Արարատ զաշտային գաւառ ի Հայոս, և Ս. Գրոց զերդիշեալ տողը եբրայեցիներն այսպէս թարգմանեց. «Requievitque arca... super montes Armeniae».*

Ք. — Թագաւորոտրիւն Արարատեան —

Ռարարտոս. — Հեղինակն՝ այս երկրորդ մասին մէջ կը քննէ թէ ուր է երկիրն Արարատայ, որոյ վրայ Մովսէս կը լռէ: Բայց Հին Կտակարանի մէջ այդ երկրին կան մի քանի համառօտ յիշատակութիւններ. որոնք անոր աշխարհադրական դիրքը կը յայտնեն. օրինակ իմն, Երեմիա (ԾԱ. 27) կը յիշէ Արարատեան թագաւորոտրիւն ուրիշ երկու թագաւորոտրեանց հետ, Մէննի և Աքաւաղ. զարձեալ Ծննդ. (Ժ. 3) (Հմմտ. Ա. Մնաց. Ա. 6) կը դնէ Ալքաւաղայ քով Բեթաթ և Թորգոմ իրրեւ Գամբայ որդիքը. — Եղեկ. (ԼԲ. 6) կը յիշատակէ Գոմբը և Թորգոմ¹ (ԻԷ. 14): Բայց ասոնք ամենքը, թէպէտեւ նոյն ազգաց իրարու հետ սերտ կամ լայն յարաբերութիւնը կը ցուցնեն, բայց ոչ անոնց ճիշդ աշխարհագրական դիրքը:

Իսկ աւտրական սեպագրերու տեղեկութիւններն, որք կ'ամրոշման նախ-հայկական կամ կամ քաղղեական ըսուած, կամ նաեւ վաղեայ սեպաձեւերու² տուած ծանօթութեանց ձեռքով, Արարատ երկրին կամ թագաւորոտրեան, և անոր ամենահին պատմութեան վրայ հաւաստի զազափարնիւ կու տան: — Հեղինակն կը համոռօտէ այս սեպաձեւերու մէջ բովանդակուած ծանօթութիւնները, բացատրելով Տոսպայ (Հիմայ վան) անունը, Ռարարտոս ժողովրդեան սկզբնական պատմութեան մթութիւնը. — Ասորեստանայց յարաբերութիւնքը Ռարարտոս թագաւորութեան հետ՝ կը դնէ մինչեւ Թակդաթիպազար Ա. ժամանակը (1125—1110 նախ քան զԲիւստոս): Ապա կը պարզէ՝ թէ ինչպէս անհշտ թշնամի եղած են այս երկու թագաւորութիւնք իրարու հետ, և Արարատեան թագաւորութիւնը կոչուելով ի Հրէից՝ Ռարարտոս, կը հասնի Գրիստոսէ առաջ իօթնեւորդ պարուն կէսը (էջ 6—8): — Այսչափ

1. Վերոյիշեալ բանասէրն Բանասէրն, ընդարձակ կերպով բացատրած է Արարատ-Ալքաւաղ-Միմնի թագաւորութեանց անունները: — Բայց ոչինչ նուազ քան զինքը. *Civiltà Cattolica*, Serie XV. Vol. IX Թերթին մէջ *De Cara* հմուտ յօդուածագրին զեւթիւնն (չոր

Վ. Հ. Յովհ. Թորոսեան զբաժնէ թարգմանաբար Բագմապիկ մէջ) ընդարձակ խօսած է այս կէտերու վրայ (Բագմ. 1899. էջ 378, — 1900, էջ 12.):

2. Տես եւս Rawlinson, *Herodotus*, vol. I. Essay. XI. էջ 677 (VI) Գ. ապրիլ:

է Ուրարտու գորաւոր թագաւորութեան ծագման մասին. ապա անոր վերջնաւուն անցնելով, զայն եւս միջին կը գտնէ հեղինակս. և այս միութեան պատմաւ կը համարի, վերայիշեալ եօթներորդ դարու մէջ ասիական նահանգաց և ազգաց քաղաքական յարաբերութիւններուն կերպարանափոխութիւն և յեղափոխութիւնները: Իսկ Ալլարատեան երկիրը կը գրաւէ նոր ժողովուրդ մը, հնդկկերական հայ գաղթականութիւն:

Պ. — Հայք. — Ալլարատեան երկիր և Հայաստան. — Հեղինակս, Հայոց ազգին ծագման վրայ կը խօսի հոս, նախ՝ օտար ազգի հեղինակաց կարծիքները մէջ բերելով, ապա՝ տոհմային մատենագրաց:

Հայոց ամենահին պատմութեան և սկզբնավայրի մասին՝ նոր քննչաց տեսութիւնքն զանազան են. ըստ Հիւպշմանի, անոնց լեզուն՝ հնդկաքերմանական առանձին ճիւղ մ'է: Եւ արդէն ազգային և նաեւ յոյն մատենագրաց տուած տեղեկութիւնքն ազգին ծագման մասին կատկածելի են, միմին և անհամաձայն իրարու: Հայք, ըստ Հերոդոտոսի, Փոնդացւոց ճիւղ մ'են. նոյն է Եւդոքսիոսի կարծիքն ալ: Այս վկայութեանց վրայ հաստատուած, զորս Լալարտ և այլք, հաստատի համար են, Ստրաբոնի ըսածը կը մերժեն, իբր թէ Հայք՝ Թեսեղացւոց սերունդ ըլլան, հետեւաբար՝ Հայոց նախկին բնակավայրն սլաւի ըլլայ Եւրոպիոյ մէջ¹:

P. Jensen, հիւսիսեան արձանագիրներու քննութենէն կ'ուզէ հետեւցնել՝ թէ Հայ ազգն ի Կիլիկիոյ (Հիթէ) եկեր են իրենց այժմեան երկիրը, Քրիստոսէ 600—500 տարի առաջ: — Քրիստոսէ հապագադովիան կը քնէ Հայոց սկզբնավայր:

E. Meyer կը պարզէ հաւանորէն՝ թէ

Փոքուն Ասիոյ և Հայաստանի Հնդկկերական թրակիայէն եկած են:

Այս ամէն յիշուած կարծիքներն կ'ապացուցանեն այդ միայն՝ թէ Հայոց ազգին սերնդեան և ծագման վրայ հաստատի և ստոյգ ծանօթութիւն կը պակսի, ըստ արտաքին մատենագրաց: — Իսկ ըստ ներքին մատենագրաց,

Հայկ է ազգին նախահայրն, Բաբելոնէ գաղթած Ալլարատայ երկիրը. իսկ ինքն Հայկ՝ սերունդ է Նոյի. — հոս կը համառօտէ հեղինակն՝ ազգային մատենագրաց զիտւորներուն գրածները այս կէտին վրայ, և մի քանի ծանօթութեանց մէջ կը խօսի Մ. Խորենացւոյ Հայոց պատմութեան վրայ, մէջ բերելով Կուշմիմի առաջին նպաստաւոր կարծիքը երկիս վաւերականութեան, ապա երկրորդ հակառակ կարծիքը, — կը յիշէ Քարիէրի (նախապաշարեալ և զուտ շոնիզ հանող) կարծիքները այդ մասին. և ինքն կը յաւելու. «Մի քանի կտորները չընդունեն» իշխանութիւն չտար բոլոր գործը արհամարհել նետելու իբրեւ պատմական ապագրիւն գործ մը»:

Ուրիշ ծանօթութեան մը մէջ նոյն խորենացւոյ Աշխարհագրութեան վրայ եղած կարծիքները կը յիշատակէ. Հ. Արսէն Սուքրեան զայն վաւեր կը համարի. Վիսթոն եղբարք՝ խանգարուած է, կ'ըսեն. նոյնպէս առ հասարակ այլք. — Սէն Մարգէնի և այլոց կարծիքն է, որ այս գործս յօրինուած է 950ին: — Հեղինակս՝ Հ. Սուքրեանի հրատարակած գործոյ գաղղիներէն թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ ըսածներէն կը ջանայ հետեւցնել՝ թէ այդ երկիս առաջին յօրինուած եղած է եօթներորդ դարուն վերջը:

Ապա Թորգոմ, Աւքանագ², Հայք, Արմեն

1. Հայոց ծագման մասին վերայիշեալ De Caden ընդարձակ կը խօսի (Քաղմ. 1899. 375, — 1900. էջ 12...): Եւ այդ գիտնականին կարծիքն բուրբուրէն նորագիտ կրնայ համարուիլ, թէ պէտեւ ոչ ընդունելի ամէն մասամբ:

Դիտողութիւն. — Եթէ մեր աչքէն չէ վրէպած, կարծենք թէ Հեղինակին աչքէն վրէպեր

են վերայիշեալ և զեռ յիշելէ բոլոր ծանօթութեանց մէջ եղած կէտերը ու տեղերն, և կամ չէ ուզած ամէն բան յիշել:

2. Թորգոմ Աւքանագ բառերուն բուրբուրէն տարբեր մեկնութիւն կու տայ Քաղմապիսի (1899. էջ 164—5):

նիա բառերուն ծագման վրայ կը խօսի Հա-
մառօտիւ, մէջ բերելով այլ և այլ կարծիք-
ներ (էջ 15—21)։ Կը յիշէ նաեւ Պօշարի
գաղափարը Արմենիա բառին վրայ, և Լա-
կարտինը կ'ընդարձակէ, այսինքն, Հար-
Միւնիկ—շեռտն Միւնիկի, զարձեակ՝ ազգային
աւանդութիւնը՝ թէ Արամ անունէն սերած
է այն։ — Ասկէ յետոյ Այրարատ գաւառին,
և այդ անուան ծագման վրայ կ'անցնի խօ-
սելու, ցնիւով Ս. Հերանիմոսի, ազգային մա-
տենագրաց, մանաւանդ Խորենացույ աւան-
դածները։ Սրիկէլի և Լակարտի կարծիքները
թողլով, Շմիտինը կ'ընդունի, իբր թէ Այ-
րարատ բառն ծագած ըլլայ Հին բաբելոնա-
կան Ուրարտու = Բարձրագոյնաւ բառէն,
որ երկրին ալ յարմար կու գայ։ — Այսու
հանգիսէ, կը յաւելու, բառի ծագումն ու
նշանակութիւնն միմին կը մնան¹։

Տետրիս 23—26 էջերուն մէջ կը քննէ որ
արդեօք Այրարատ երկրին և Հայաստան
(Արմենիա) նոյն են. — Հեղինակն զայդ հաս-
տատելու կը հակի Եփեսոսանից, Յովսէփոսի,
Յոթեկեան մատենաւ կամ Փոքր ծնունդը
ըսուած գրոց վկայութեանց վրայ հիմնուե-
լով. և այդ վկայութեանց վրայ կը յարէ յոյն
և լատին մատենագիրներու խօսքերն ալ, ինչ-
տև Եւստատիոս Անտիօքացույ, Եւսեբիոսի,
Եղիփանու, Յովհ. Ոսկեբերանի, Թէոփորե-
տեան, և այլն։

Գ. — Այրարատ և Կարդու. — Համա-
ռօտ քննութիւն մ'է՛լ թէ այդ երկու անուն-
ներն նոյն են իրարու հետ։ Նոյնութիւնը կը
ջանայ հաստատել Փէլիթիոյ ասորի թարգ-
մանութեան, Եփրեմ ասորւոյ վկայութիւն-
ներն (էջ 27)։ Յետոյ կը յիշէ նոյն լեռանց
վրայ վանք մը, որ յամին 766 այրեր էր,
ինչպէս կը պատմէ Դիոնիսիոսի Գրոնիկոնն։
Ղուրանն եւս կը յիշատակէ ձկակէ ձիառի.
բայց մահմետական մատենագրաց քով պայ-
ծառ չէ ապականին ի՛նչմ տեղը. — Հեղինակս

այս առթիւ կը ցնէ ծանօթութիւն մ'ալ (էջ
28) Դաւաթի Հսովմայեցոյ գիրդ եկեղեցիս-
տեւ անվանը դրքին վրայ, և ուրիշներուն
կարծիքները մէջ կը բերէ, և կը հաստատէ՝
թէ վրկպակ է զայն ընծայել Ս. Խորենաց-
ույ։ Այդ անվանը գիրքն կը յիշէ Սողոմոն
լեւ մը ձկակէ՝ ձիառի տեղը, և այդ տեղւոյն
քնակիւք, կ'ըսէ Հեղինակն, Նոյայ ցամաք
ելլելուն վրայ զանազան աւանդութիւններ ու-
նին, և թուի թէ Գիւրտիստանի հարաւային
արեւելեան կողմը Թուրք—ձէրու (12—13000
բարձր) լեռան վրայ ի՛նչմ է նոյեան տապանն։

Ե. — Կարդու (կորդուք) լեռան Զրնե-
ղեղ. — Այս մասին մէջ Հեղինակն կը քննէ՝
թէ Նոյայ ցամաք ելած տեղն ըլլալով վե-
րոյիշեալ լեռն, կարծես տեղեւոյթ անմիա-
բանութիւն մը կայ այս կէտին մէջ՝ որ թէ՛
Այրարատ և թէ Կորդուք կը համարուին
Նոյայ ցամաք ելլելուն կէտը։ Այս միտութիւնը
լուսաւորելու համար նա մէջ կը բերէ ընդ-
արձայօրէն Nöldekeի, K. Buddeի,
Dillmannի բացատրութիւնները, և վերջ-
նոյս, այսինքն Dillmannի կարծիքը կը
հաստատէ։

Զ. — Բարեղունեան գրոցը ջրհեղեղի մա-
սին. — Պատմաբան ջրհեղեղի ըստ Ս. Գրոց.
— Սկզբնավայր ջրհեղեղի գրոցներուն։ —
Հեղինակն՝ ջրհեղեղի մասին բաբելոնեան
գրոցները կրկին կերպարանաց ներքոյ կը
ներկայացընէ. նախ՝ Բերոսոսի (Բագմավեպ
Ալեքսանդր) տուած տեղեկութեանց համե-
մատ, երկրորդ՝ Շմիտի բեւեռագրոց ուսում-
նախօրութեամբ. — Բերոսոսէն մի քանի
կտորներ մէջ կը բերէ հայերէն, ապա լա-
տին. — Յովսէփոսին ալ համաձայն տեղերը
կը յիշատակէ։ Ապա Թարսիլոմին սխալ կէ-
տերը մասնանիւշ ընելով, կը համեմատէ բա-
բելոնեան և բեւեռագրաց ծանօթութիւնը Ս.
Գրոց պատմածին հետ՝ քննելով թէ հիմնա-
կանն ի՛նչ է։

¹ Բագմավեպ (վերոյիշեալ տեղ), մէջ կը
բերէ Darmesteterի նոր կարծիքը Միւնիկի և
Արմենիա բառերուն մասին։ Այդ կարծիքն կը
հերքէ բոլոր նախորդ կարծիքները. և հաստա-

տուած է Բեհեստանի արձանագրութեանց վը-
րայ։ — Հեղինակն կը ըսէ զայս եւս։ — (Տե-
ւս Բագմ. 1899, էջ 243)։

Ե. — Հայկական գրոյցք չընկերէին վրայ
և Պարսիս—Մասիս շերտ. — Հայ մասունա-
գրաց մէջ միայն Մ. Խորենացին է՝ որ հայ
հին գրուցաց մասին վկայութիւններ ունի.
մասն զի Հայոց ծանօթ մատենագրութիւնն
իրենցի բրիտանոնէութիւն զարձն ետրք սկսած
է, և անկէ առաջ ժամանակէն հաջիւ մէկ
քանի կտոր բան կը գտնուի, ինչպէս Գողթան
երգեր, և մեհենական պատմութեանց միայն
յիշատակութիւնն : Բայց յոյն վկայութիւն
մը կայ հետաքրքրական, այսինքն Գաւառ-
կացի Նիկողայոսի առ Յովսէպոսի (Հնութ.
Հայ. Ա. 93. Ա. 3. 6), որ Հայտատանի
մէջ Βάρις մեծ լեռ մը կը յիշէ, զոր Հի-
բոնիմոս, Beris կ'անուանէ : Նիկողայոս՝ այս
տեղեկութիւնը ստիճից կ'առնու, և անծանօթ
է : — Իսկ թէ Պարսիս լեռը ո՞րն է, այդ
մասին կան այլ և այլ կարծիք : Ըստ Սեն-
մարիէնի, նոյն է Բագրեւանդ գտառոյն մէջ
վարազ լեռան հետ, և այդ՝ Լակարտին կար-
ծեաց վրայ Հիմնուած է. — Սայա, Սթիկէ,
և այլք, գեռ առանձնական կարծիքներ ունին :
Ըստ Հեղինակին, իբրեւ թէ Բարձր Մասիս
ըլլայ :

Ը. — Մասիս լեռն՝ իրրեւ միջնակէտ հայ-
կական գրոյցներուն : — Այս մասին մէջ
ջանացեր է հեղինակն ամփոփել արդէն իսկ
ազգիս ծանօթ՝ բոլոր եթէ՛ առասպելական և
եթէ՛ անուանական գրոյցները : Կը քննէ Մա-
սիք անուան ծագումը, և այս մասին Խո-
րենացոյ Ամասիան ալ կը յիշէ. — սուպ
Մասիք լեռան այլ և այլ անուններն յիշա-
տակելէն յետոյ՝ կը հետազօտէ եւս թէ այն՝
ինչու Ագատ կոչուեր է. իբր մականունն է
Մառնաց թէ անոր բարձրադոյն կէտն. այս
նկատմամբ Ծնորհալոյ, Վկզկրի կարծիք-
ները կը յիշէ, նոյնպէս նաեւ Թովմայ Ար-
ծրունոյ :

Այս առթիւ կը խօսի Հայոց՝ լեռանս մօտ
մեհենաց վրայ. վիշապագոռնք, քաջք, ինչ
կին : Ամզահակայ երազը մէջ կը բերէ, ապա
Արտաշէսի և Արտաւազդայ պատմութիւնը,
յետոյ Ազաթանգեղոսի (576) պատմածը
Տրդատայ վրայ՝ թէ Մառնաց լեռնէն կը բե-
րէր քարեր : Կը կնքէ ըսելով թէ կան ազ-
գեր՝ որ իրենց գրոյցներուն մէջ ունեցած

են սրբազան, բարձր, լեռ, այսպէս և Հայոց
ազգն :

Թ. — Նախիջեան Հայաստանի մէջ. —
Ջրնկերէի նկատմամբ հայկական գրուցաց
մասին եզրակացոյցիւն. — Յովսէպոսի վկա-
յութեամբ կը սկսի, յորում՝ հրեայ պատմա-
գիրն յայտնապէս կ'ըսէ՝ թէ Հայք Նախիջե-
ան կը կոչեն՝ Նոյայ տապանէն ելած և իջած
տեղը. — պատմչիս կը հետեւի Էստատիկոս
Անտիոքացին եւս, որով Nöldeke կը սխալի
ուրիշ տեղ փնտռելով այդ կէտը : Պազմէնոս
եւս կը գնէ Νουδάννα, անոր տեղն իսկ նշա-
նակելով՝ Մասիսն ոչ շատ հեռու. — իսկ
անունն՝ զանազան մեծիւր ունի. և այդ կէտը
պարզելու համար հեղինակս մէջ կը բերէ
նախ—ով ձեւացած բազմաթիւ բառեր :

Յետոյ, չորս նախադասութիւններ կը գնէ՝
Հայոց՝ ջրհեղեղի մասին ունեցած գրուցաց
վրայ, իրեն ըրած քննութիւններուն իբրեւ
եզրակացութիւն :

Ժ. — Հայկական մատենագրութեան հա-
մեմատն՝ Նոյայ ցամաք ելլելուն կէտը. —
Ջրնկերէի մասին գրոյցներուն ստեմանա-
փակումը Մասիս — գոչք կորդուաց վրայ.
— Փառառու Բիւզանդացի և իւր պատ-
մութիւնն : — Հայ մատենագիրք նոյեան
տապանին լեռը չեն համարի զՄասիս, այլ
Թուի թէ Կորդուաց լեռնիւր. — այս կար-
ծեաց փաստ կը բերէ հեղինակն՝ Հ. Ալիշա-
նէ, Գեղգերէ : Միայն Ս. Հիբոնիմոս, ան-
տեղեակ հայկական իրաց, Այրարատը կը
գնէ իբրեւ տապանին լեռ. — իսկ Գուլիէլմոս
Ruhnuik (1253—1255) իւր ի Թաթարս
ուղեւորութեան մէջ Մասիսը կը յիշէ իբր
տապանին լեռը : — Իսկ յետին պարուց հայ
մատենագիրք կը յիշատակեն զՄասիս՝ ուր
իջեր է տապանն նոյեան :

Այդ մասին փառառու բիւզանդացին (պատ-
մելով Ս. Բաղրեայ Միքնայ վրայ) տարբեր
ուղղութիւն կ'առնու, Հեղինակն մէջ կը բերէ
պատմչիս ամբողջ վկայութիւնը, և թէ Հ.
Ալիշան և Գեղգեր ինչ կարծիք ունին այս
վկայութեան վրայ (էջ 70—72) :

Հոս յանկարծ առիթ առնելով Բիւզան-
դացիէն բերած վկայութիւնը, կը սկսի քննիչ
և մէջ բերիչ ազգային և օտար բանասիրաց

կարծիքները՝ թէ փաստոս ո՞վ էր, ի՞նչ լեզուով գրեց, անոր պատմութեան զրոց վրայ Բնշ դատաստան ընելու է, անոր յիշած Սարարատ լեռը Բնշ է, Յակորայ Մօթնայ համար պատմածներն Բնշ ստուգութիւն ունին (73-84), — Հեղինակն՝ 93 էջին (93-104) դրած է Յաւելուած մը ընդարձակագոյն քննադատութիւն փաստոսի թիւղանկացոյ քննելի պատմական իմաստներուն . — այդ Յաւելուածն կրնայ ունենալ իւր օգտակարութիւնը բանասիրաց համար :

ԲԱ. — Ասորոց մատենագրական ազդեցութիւնն Հայոց վրայ . — Հաստատութիւնն իշխական մատենագրութեան . — Ս. Գրոց քարգմանութիւնն . — Հեղինակն կ'ամփոփէ հոս նախին հայ պատմչաց զրածններն՝ թէ ինչպէս հայ տառերուն զիւտէն առաջ Ասորոց տառերն ու լեզուն տիրել էին Հայոց մէջ : Կը պատմէ Ս. Գրոց հայ թարգմանութեան ժամանակը, Հեղինակները, յետոյ կը կնքէ թէ Ասորոց ազդեցութեան մնացորդը են Զգօնի, Լարաքնայի, Իգեմակոսի թղթաց, և այլն, թարգմանութիւնքն :

ԲԲ. — Աւագ Մասիս . — Դարձեալ կը դառնայ Հեղինակն թուովայ Արծրունւոյ և Բիւզանդացոյ վկայութիւնները իրարու հետ համեմատելով՝ պարզելու թէ նոյեան տապանին լեռը Կորյուքը են թէ Աւագ Մասիս Հայոց :

Այսու կը կնքէ իւր փոքրիկ, բայց հմուտ յօրինուածով տետրը, որ իւր տեսակին մէջ մեծապէս գնահատելի է. վասն զի Հեղինակն ջանացեր և յաջողեր է, եթէ ոչ լիովին, ամ. փոփելու իւր բնորած նիւթին նկատմամբ եղած քաղցման կարծիքները և ուսումնասիրութիւնները. միայն փափաքելի ձգեր է՝ որ ինքն եւս շատ աւելի իւր կողմէն գնել մի քանի իրեն սեփական զիւտեր կամ քննութիւններ, հետեւաբար՝ գրեթէ այս պակասին համար կարելի է այս հմուտից տետրը կուշի լատին բառով *Repertorium*, որ առաւելապէս զերմանագիտաց պիտի նպաստէ քան այդ լեզուն չգիտող ազգայնոց, որոց համար անշուշտ Հեղինակն այդ տետրին թարգմանութիւնը իրեն վերապահեր է :

Հ. Ս. ՍԱՐԵԱՆ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԷ

ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

(Շար. տիս էջ 101)

ԺԴ.

Տրդատայ երթալն առ Կոստանդիանոս եւ Գալիքն . — Գրիգորի Եպիսկոպոսապետութիւնն, եւ Եպիսկոպոսմոր ու վանքեր հաստատելն :

ՀԻՄԱՅ որ պատմութեան այս ամենանշանաւոր կէտին հասանք, և զՏրդատ և Կոստանդիանոսի հրապարակի գործառնութեան տեսանք, ասոնց իրարու հետ տեսութիւնն՝ որ զբական և աւանդական դէպք մի է, հարկաւորէ զմեզ դիտել քննել, վասն զի և կրօնական մասն ունի խնդիրն և ոչ միայն քաղաքական : Որչափ ինչ որ աւանդուած է նկատմամբ խնդրոյս՝ ոմանց բաւական չերեւիր ի ստուգութիւն . սակայն եթէ ստույգ այլ չըլլար, այնքան յարմար և վայելուչ էր՝ որ գրեթէ անկարելի այլ կըրնար ըսուիլ չըլլալն : Ժամանակն այսինքն տարեթիւն, և պարագայն (Բնշ համրով, որոյ հետ և որքան զօրօք երթալն Տրդատայ, Բնշ դաշինք դնելն իր հին ծանօթ բարեկամ և նոր աշխարհականին հետ), կըրնան այս կամ այն կերպով ըլլալ, բայց էականն աներկբայ է. և եթէ օտարը չեն նշանակած զայդ, զարմանք չէ, վասն զի թագաւորաց երթալն է չ'ուով՝ նոր բան մի չէր երեւեր այն տառն . իսկ այնպէս մեծաւ հանդիսի երթալն Տրդատայ, հանդերձ իր երկրին Լուսաւորիչ Գրիգորի և անոր յաջորդ որդւոյն Արիստակիսի և աթոռակալ, Ալիքանդաի, որոց հետ է քաղաքական իշխանաց՝ հետեւէին չորս Ֆիշիսքն, այսինքն կողմնակալք կամ սահմանակալք Հայաստանի, տասն մեծամեծ նախարարք և 70,000 այլ զօրականք, չափաւորապէս իմանալի է : Նախ, որ հալածանքն դադար և քրիստոնէական ազատութիւնն հռչակուած